

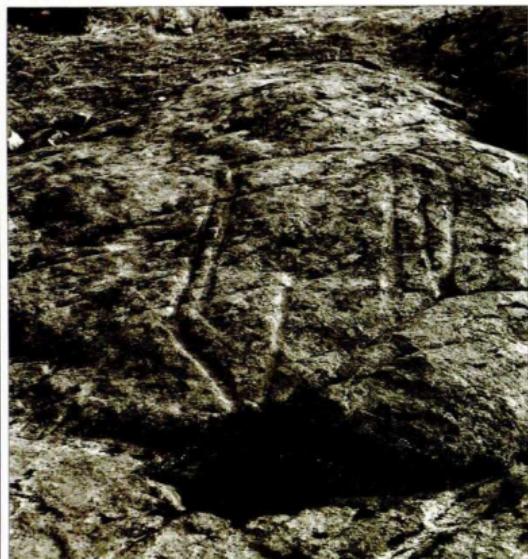
Ληνοί και ελαιουργεία στην Ελλάδα κατά τους Μέσους Χρόνους και την Τουρκοκρατία

Ιωακείμ Αθ. Παπάγγελος

Δρ Αρχαιολόγος

Η καλλιέργεια της αμπέλου και της ελαίας είναι από τις αρχαιότερες καλλιέργειες στον ελληνικό χώρο. Κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας οργανώθηκαν εκτεταμένες καλλιέργειες των δύο, κατ' εξοχήν μεσογειακών, φυτών και βελτιώθηκαν τόσο οι καλλιεργητικές μεθόδοι όσο και η τεχνολογία παραγωγής του τελικού προϊόντος.

1. Ψεκίδα Νικητής Χαλκιδικής.
Αγνός σκαλισμένος σε βράχο,
με συμφυες υπολήνιο.

Ο αναφερθούμε κατ' αρχάς στην τεχνολογία παραγωγής του οίνου, κατά την χρονική περίοδο που μας απασχολεί. Η αρχαία μεθόδος συνθήκεως των σταφυλιών με τα πόδια συνεχίσθηκε ως βασικός τρόπος απολήψεως του γλεύκους, μέχρι και τον 19ο αιώνα. Κατά τους Μέσους Χρόνους η σύνθλιψη συνέχισε να γίνεται σ δύο ειδών ληνούς (όρος απαντώμενος σε αρσενικό και θηλυκό γενούς), σπιτάς και κατά την αρχαιότητα σ αυλακωτούς και σ σκαφεδείς.

Οι αυλακοτοί ληνοί ακολουθούν την αρχαία παράδοση. Σε έναν μεγάλο πλακοειδή λίθο (διάστασης κυμανόμενες περίπου από 0,50x0,80 μ. μέχρι 1,20x2,20 μ.) χράσσεται ένα περιμετρικό αυλάκι με μια εκροή στην πλευρά πρόσφροφ πλευρά. Στην μέση του λίθου τοποθετείται ένα ευρύστομο καλάθι στο οποίο πατιούνται τα σταφύλια. Το γλεύκος ρέει από την πλεξη του καλαθιού προς το περιμετρικό αυλάκι, το οποίο το οδηγεί διά της εκροής προς το σκεύος που χρησιμοποιείται ως υπολήνιο. Τα στέμματα παραμένουν εγκλωβισμένα στο καλάθι, όπου γίνεται η πρώτη και ουσιαστική διήμητη του γλεύκους.

Υπάρχουν πολλές παραλλαγές του αυλακωτού ληνού. Ο απλός πλακοειδής λίθος μπορεί να είναι λαξευτός, ελαφρώς σκαφεδείης, με προέχουσα κοινημένη εκροή. Το περιμετρικό αυλάκι μπορεί να είναι διπλό και, σε κάποιες περιπτώσεις, στην επιφάνεια πιεσθείσας χαράθηκαν πολλά παραβλήτη αυλάκια με κατεύθυνση προς την πλευρά της εκροής: επιπλέον υπάρχουν πολλά παραδείγματα με ακτινωτές αυλακώσεις από το

κέντρο του λίθου προς το περιφερειακό αυλάκι για την διευκόλυνση της ροής.

Υπάρχουν και πολλά παραδείγματα αυλακώτων ληγών οι οποίοι κατασκευάσθηκαν πάνω σε ριζικό βράχο, επιπλέον, επικλινή, η ιστορικόμενο. Σ' αυτήν την περίπτωση, συντίθετατα, το υπολήγιο είναι σκαλισμένο στον ίδιο βράχο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα των ανωτέρω παραλλαγών έχουν μελετηθεί στον χώρο του μεσαιωνικού χωριού Ψαλίδα, παρά τη Νίκητη Χαλκιδικής (εικ. 1-3). Η Ψαλίδα υπήρχε κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο και έπαψε να υφίσταται ως οικισμός κατά τα μέσα του 14ου αιώνα.

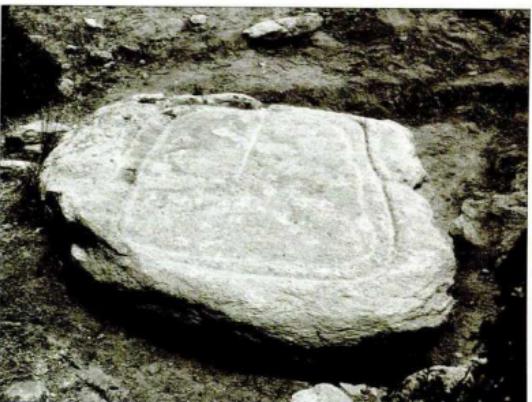
Θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι υπήρχαν αυλακώτων ληγοί ξύλινοι, αλλά πιθανώς να υπήρχαν και πτήλαινοι. Οψιό, αλλά πολύ χαρακτηριστικό και μεγαλειώδες παράδειγμα ξύλινου ξυλαρχού είναι το εκπιθέμενο στο Λαογραφικό Μουσείο Κομοτηνής, το οποίο αποτελεί ευρυπτή μόνιμη σύνθετη στενόνακρου ληγούν και σχεδόν ισομεγέθεων «καλάθας». Η πολύ ενδιαφέρουσα αυτή κατασκευή φαίνεται να απήχε πολύ παλαιά κατασκευαστική παραδόση (εικ. 5).

Οι σκαφεδείς ληγοί, συντίθετατα, ήσαν κτιστοί. Ο τύπος αυτός φαίνεται ότι άρχισε να εξανθλώνεται κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας και γι' αυτό τον ονομάζουμε «ρωμαιικό». Εκτός από τους κτιστούς υπήρχαν και οι λαξευτοί σε ριζικό βράχο σκαφεδείς ληγοί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ληγός, με το συμφέντιο υπόλοιπο, στον περίβολο του εξωκλησίου των Αγίων Αναργύρων της Μεγίστης Λαυρας του Αγίου Όρους, έργο του οποίο φαίνεται να ανάγεται στο β' μισό του 12ου αιώνα (εικ. 4).

Χρήση του όρου «ληγός», κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, για προσδιορισμό της μαρμάρινης σταρφάραγου (π.χ. η εκπιθέμενη στο Μουσείο Βυζαντίου Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης) πιθανώς να σημαίνει ότι υπήρχαν και παρόμοιας μορφολογίας κινητές κατασκευές χρησιμοποιούμενες ως ληγοί.

Στα Γεωπονικά του Καστανού Βάσσου υπάρχει ιδιαίτερο κεφάλαιο (βιβλίο 2, κεφ. 1) επιγραφόμενο «Περὶ ληγοῦ, καὶ υποληγίων, καὶ ελαιωτροπίου», αποδιδόμενο στον Φλωρεντίνο. Παραθέτουμε αυτούσιο τον ενδιαφέρον αυτό κείμενο, το οποίο προφανώς αφορά κπιτό ληγόν, ενταγμένο σε επί τούτου ανεγειρόμενο κτίσμα, τον «ληγενών»:

«Τὸν περὶ τῆς φυτείας τῶν ἀμπέλων καταρτίσαντες λόγον, μέλλοντες τε λοιπὸν περὶ τῆς τῶν οἰνῶν ἐπέμελειας καὶ θεραπείας διεῖναι, ἀναγκαῖον ὥθημεν προτάξαι, ὅπως δέονται ληγοὺς καὶ τὰ υπόληγην κατασκευᾶσαι. Δεὶ τοινού τὴν ληγὸν πρὸς τὸ πλήθος τῶν συγκομιζεσθαι μελλόντων καρπῶν οἰκοδομεῖν, ὧστε υπάρχειν τοῖς ἔργασμένοις ικανὴν ἀναστροφὴν ἔχειν δὲ καὶ πρὸς τὴν ἀπόθεσιν τῶν σταφυλῶν ικανὴν εύρυχωριαν, ὥστε καὶ τῆς ὥρας κατεπειγούσης συντομώτερον κομίζειν τὸν καρπὸν, καὶ τοὺς ἔργασμονέους μὴ περιπνίγεσθαι ἀπό τῆς τοῦ γλεύκους ἀναφορᾶς. Δεὶ δὲ τὸν ληγενῶν ὅλον

2. Ψαλίδα Νίκητης Χαλκιδικής. Ληγός με ελεύθερο υπόλιγο.

κατηλείφθαι πάντοθεν λειτάτοις κονιάσαι, καὶ οὐκ ἡττον τάς ἀναφοράς, ίνα μήδεν γεώδες, μήτε τῶν λωγονούμενων είναι αὐταῖς, ἐμπίπτον μιάντι τὸν οἰνον. Ἐστι δὲ ἡ ληγός θερμῇ, καὶ ἔχεται φῶς πλειστὸν πάντοθεν, το δέ υποληγίον ἔστι πλατύστομον, καὶ μετά τὴν χρήσιν πλυθῆται θαλάσσῃ ἡ ἀλμη θερμῇ, καὶ σπογγισθήτω ἀπάντων δὲ καταλιμπανέσθω, ίνα μή εύρωτιάτη καὶ ἐπειδὴ οἱ μάες ἔσθιον ἐμπίπτοντες εἰς τὸ υπόληγιον πολλὴν ἐμποιοῦνται δυσωδίαν, ἐνθετέον ξύλον πλατύτερον, δι οὐ δυνήσται ὅταν ἐμπέσῃ μης αναδραμεῖν. Ὄταν δὲ πάνιν τὶς αὐτῷ μέλλῃ κεχρήσθαι, ὄμοιώς πλύνας καὶ σπογγίας θυμιασάτω. Τὸ δέ ἐλαιοτρόπιον ἐστεγνωμένον χρή είναι».

3. Ψαλίδα Νίκητης Χαλκιδικής. Ληγός με ελεύθερο υπόλιγο.

Για την καλύτερη κατανόηση των ληνών ρωμαϊκού τύπου θα χρησιμοποιήσουμε παραδείγματα από έρευνες στην Χαλκιδική, το Άγιον Όρος και την Κρήτη.

Στην ομερινή Νέα Καλλκράτεια της Χαλκιδικής ερευνήθηκε παραβαλάσσια συστοιχία δύο ζευγών λινών, με περίοδο χρονεώς τουλάχιστον από τον 4ο μέχρι τον 6ο αιώνα. Από τους λινώνς συμβήκαν μόνο τα υπόλιγα, τα οποία είναι κτιστά, με σχήμα ανεστράμμενου κώνου, στεγανοπιπέμενα με επάλληλες στρώσεις υδραυλικού κονιάματος. Στο καλύτερα σωζόμενο ζεύγος, το βάθος τους φθάνει το δύο μέτρα. Οι ληνοί βρίσκονταν σε στεγανάμενο χώρο και πιθανώς σε δύο ανεξάρτητα δωμάτια.

Στην παλαιοχριστιανική φάση της γειτονικής παραβαλάσσιας πόλης των Βρυών (ομερινή Βεριά), η οποία διακόπτεται κατά το β' μισό του δου αιώνα, ανασκάφηκαν πολλοί ληνοί του τύπου που μας απασχολεί. Ενταγμένοι σε σπίτια, συνήθως κατά ζεύγη. Τα υπολιγνά τους είναι συνήθως κτιστά, ορθογώνια, αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις που χρησιμοποιήθηκαν πιθανά εγκαβισμένα σε τοιχοποιία (εικ. 7-8).

Από την μεσοβυζαντινή φάση του ίδιου οικισμού, η οποία είχε μία διακοπή και κατά τα τέλη του 10ου αιώνα, προερχόνται και κάποια αξιόλογα παραδείγματα λινών, των οποίων οώμας η ανωδομή είναι λιθολογημένη σώζονται μόνο τα κτιστά υπολιγνία, διαστασέων περίπου 2×1.20 μ. και βάθους περί τα 2.5 μ. Σε μια περίπτωση το μεγάλο υπολιγόνο είναι δίδυμο. Η μενάλι περιεκτικότητα αυτών των υπολιγνίων (6 κυβ.μ.) και η θέση τους μέσα στα σπίτια θα μπορούσαν να ερμηνευθούν και ως προσωρινή λύση στο αποθηκευτικό πρόβλημα.

Στις ίδιες περιόδους ανάγονται και οι ληνοί που βρέθηκαν μέσα στο μοναστηριακό συγκρό-

τημα που ανασκάπτεται στην ορεινή και δυσπρόσιτη περιοχή Γιάζος της Βαρβάρας, στην βόρεια Χαλκιδική. Είναι κτιστοί, με ένα καταχωμένο πιθάρι στην θέση του υπολιγνίου. Το συγκρότημα φαίνεται να οργανώθηκε κατά τον 5ο αιώνα και συνέχισε να λειτουργεί τουλάχιστον μέχρι τον 8ο αιώνα.

Κατά τον 11ο αιώνα πρέπει να κατασκευάσθηκε ο μεγάλος κτιστός ληνός της αθωνικής Μονής Ζυγού, η οποία ερημώθηκε κατά τα τέλη του 12ου αιώνα. Ήταν υπαίθριος και περιεκτικότητας 40 κυβ.μ., με κτιστό υπολιγνίου 2 κυβ.μ. Η ένταξη του μέσα στο μοναστηριακό συγκρότημα είναι ενδεικτική της ανασφάλειας της εποχής. Ο ληνός του Ζυγού αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο παράδειγμα «αρχαίου» αγιορειτικού ληνού ρωμαιού τύπου.

Για την καλύτερη κατανόηση της λειτουργίας των ληνών παραβέθω δύο ακόμη αποστάσεις από τη Γεωπονική του Βάσσου (βιβλίο 6, κεφ. 10 και 11, δασιεισμένα από έργα του Διδύμου και του Απούληου αντιποιάχως):

«10. Τάς ληνούς πρό κ' ήμερών ανοίκτοντα, ίνα διαπνευσώσα καὶ θαλαττίς θύδατι καταφράντεον, και θυματέον.

11. Οι ἐφεστάτες τοῖς μείζονις κοφίνοις, τοῖς καλουμένοις κανθηλίοις, ἔκλεγέτωσαν τὰ φύλλα, καὶ εἰ τὶς ὄμφας κομίζοιτο, ἡ ἦρδος βότρυς εὐρέθει. Χρῆ δὲ καὶ τοὺς πατοῦντας, εἰ τι παρέλαθε τοὺς ἐπὶ τοῖς κοφίνοις ἐφεστῶτας, καὶ αὐτοὺς ἔκλεγεν. Τὰ γάρ φύλλα συντριβώμενα ταῖς σταφυλαῖς, στυφότερον τὸν οἴνον ἀπεργάζεται καὶ εὑρθάρτων. Έκ δὲ τῶν ὄμφακων καὶ τῶν ἔρημών μεγιστὴ γίνεται βλάβη. Εμβληθείσας δὲ τᾶς σταφυλάς εἰς τὰς ληνούς ευθύνη τοῖς ποινὶ αποθλέβεταισαν οἱ πρὸς τούτῳ τεταγμένοι, πάσιν τὰ ράγα ομαλῶς πατήσαντες ἀνασυρέτωσαν τὰ

4. Ληνός λαξευμένος σε ασβεστολιθικό ριζίνιο, στο προαύλιο του εξωκλεπτού των Αγίων Αναργύρων της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Άγιου Όρους. Η εξωτερική της κλίσης του βράχου και της υψηλής διάφορας των εντός και εκτός της αυλής επιπλέων απέδινε μία εργονομικά όριστη κατασκευή. Το φορτηγό ζωα που μετέφεραν τα στοιχεῖα δεν έμπιπναν στην αυλή: τα στοιχεῖα δεν αντιψηλώνταν για να ριθθούν στον ληνό: ο εργαζόμενος στο υπολιγνίο δεν ήταν σκύπτος κατά την παραλαβή του γλεύκους. Πιθανώς έργο του β' μισού του 10ου αιώνα.

στέμφυλα, τουτέστι τά γίγαρτα (σε νεώτερο κώδικα: στέμφυλα, τουτέστιν τά τζίπουρα), ώστε τό πολύ τού υγρό απόφρωμήν είσι τό ύποληγιον, δεύτερον τα πατίσαντες απαλλαττέσωσαν, και θερμά τά γίγαρτα και ού πάνι ύγρά ἀπέργασαν ούτως υπό τό έχοντας ἐπιτίθετωσαν: θερμά γάρ ούτας και ἀπαλά, εύροιστερα γίνεται. Εί δέ υγρά πάνι υποτεθεῖ, ἀνάγκη τοῦ βάρους ἐπιτεθέντος ἥργυνοθε τά συντεθέντα. Εἰσιν δέ εἰς τὴν ληνὸν τοὺς πατοῦντας χρή, εύ μάλα τὰ περὶ τοὺς πόδας κεκαθαρμένους, και μηδένα αὐτῶν ἐν τῇ ληφῇ μῆτε θύσειν, μῆτε πίνειν, μῆτε εἰσιναι καὶ ἔξειναι πολλάκις καὶ εἴ τις ἀνάγκη γένειτο ἀπελεῖν, μῆγοντος τοῖς ποδίν ἀπέτω. Δεῖ δέ καὶ ήμαιεσθαι καὶ διαζώματα ἔχειν τὰ πούντα πατοῦντας, διὰ τοὺς ἐπιγνωμένους ιδρώτας. Κρή δέ ἀει εύσομιαν ἐπινοεῖν ταῖς ληνοῖς, ή διὰ λιβάνου, ή διὰ ἑτέρου θυμάματος. Εἰσένα δέ χρή, διότι στέμφυλα οὐκ ὡς τινες νομίζουσι τῶν ἐλαϊνῶν εἰσὶ πυρήναι, ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν σταφυλῶν γίγαρτα. Εάν οὖν ἀκούσῃς στέμφυλα, ποτὲ δέ ἐλαίας τὴν καλουμένην πυρίνην.

Με το ανωτέρω απόσπασμα τίθεται ἔνα ακόμη θέμα στην διαδικασία παραγωγῆς του γλεύκους· τὸ θέμα τῆς μηχανικῆς περέων για την απόληψη του συνόλου, ει δινατόν, της παραγωγῆς. Με την φράση «Βέρμα τά γίγαρτα [...] υπό τό έχοντας ἐπιτίθετωαν», δηλωνται τα χρήστη μηχανικῶν πεστηρίων, τα οποία εικονίζονται ἀλλώστη ηδη στις μετερορρώματικη ψηφιδωτά δάσπεδα με παραστάσεις λινοβάσιας.

Το κείμενο ανταποκρίνεται στα δεδομένα των πέντε ληνῶν τους οποίους μελετήσαμε στην περιοχή του χωριού Αλάγιν Ηρακλείου Κρήτης και είναι προφανές ότι επρόκειτο για συγκροτήματα

που αφορούσαν μεγάλες παραγωγές, ήσαν διεπαρμένα εκτός οικισμού, και η τεχνολογία τους αφορούσε την απόληψη του συνόλου του γλεύκους. Το Αλάγιν ήταν χωριό ήδη το 1414, όταν μνημονεύεται σε συμβολαιογραφική πράξη διανομῆς της περιουσίας ενετού φεουδάρχη, ο οποίος κατείχε εκεί και έξι αμπελία.

Τέσσερα είναι τα βασικά μέρη του κάθε συγκροτήματος στο Αλάγιν: ο ληνός ή πατητήρι, το υπολόγιον («δοχείο»), η γαλεάρα (δηλαδή το πιεστήριο, λεγόμενο στην Κρήτη και «μαγγάνα»), και το υπολόγιον της γαλεάρας.

Τα πατητήρια είναι κτιστά αρθρογόνια, μέγιστων εξωτερικών διαστάσεων περίπου 5,50x6 μ., και μεγίστου σωλόμενου ύψους 1,40 μ. Σε διο περιπτώσεις το δάσπεδο τους ταυτίζεται με τον ριζμό επίπεδο βράχο. ο οποίος μάλιστα έχει ελαφρά φυσική κλίση προς την πλευρά του υποληγίου. Ετοι διευκολύνονταν η ικανοποιητική στράγγιση των στέμφυλων πριν μεταφερθούν στην γαλεάρα για την τελική συμπίεσή τους. Σε μία περίπτωση, οπου υπήρχε η δυνατότητα ελεγχου, διαπιστώθηκε ότι το δάσπεδο, που διαμορφώθηκε πάνω στο χώμα, ακολουθήσε την παλαιά πρακτική των διαδοχικών διαστρώσεων μειουμένης διατομής κεραμοδοχαλικών ανάμεκτων με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Για την εξασφάλιση της στεγανότητας της κατασκευή, τόσο το δάσπεδο όσο και οι τοιχοποιίες ήσαν ενιαίως επικρισμένα με ισχυρό και λαπατιμένο, με το μωστρί, ρόδαλο κουρασάνι.

Η μεγίστη δινατή περιεκτικότητα του ληνού ήταν 46 κυβ. μ. Έχω την γνωμή όμως ότι τα πατητήρια δεν γεμίζαν ποτέ μεχρι επανα. Αναμφισβήτητα τα υψηλά τοιχώματα προσδιδούν λεπτούργια κόπτη στην κατασκευή, τόσο για το άδειασμα των σταφυλοκαλάθων όσο και για την στήριξη των λινοβάσιων· επιπλέον προστάτευαν καπως το πατητήρι από την είσοδο των ζώων. Θα πρέπει όμως

5. Φορητός ληνός,
Λαογραφικό Μουσείο
Καμοπηγής.

6. Ο εκλισμός απηνή Μονή Ζυγού, πάρα την Ουρανούπολη Χαλκιδικής.

να πιθανολογήσουμε και μία άλλη λειτουργική σκοπιμότητα, σχετιζόμενη με τα είδη του οίνου που ήταν δυνατόν να παραχθούν σ' αυτούς τους ληνούς: κρασιά «πάτα-τράβα», χωρίς πολλή τανίνη, και κρασιά «μπρούντα». Για την δεύτερη περίπτωση είχαν την δυνατότητα να βουλώσουν την εκροή από τον ληνό προς το υπόλινο και να αφήσουν να «βριδάσει» το γλεύκος μαζί με τα στεμφύλα για κάποιες ώρες ή και κάποιες ημέρες.

Τα υπολήνια συνήθως είναι σκαλισμένα στον ριζικό βράχο, ορθογώνια, διαστάσεων περί τα 2×1 μ. και βάθους 1.40 μ. Ήσαν επιχρισμένα με κουρασάνι και στα τοιχώματά τους υπήρχαν σκαλισμένα «πατήματα» για διευκόλυνση της καθό-

δου. Στην μέση του πιυθμένα υπάρχει σκαλισμένο ένα «φρεάτιο καθίζησεως», με διπλή χρονισμότητα: αφ' ενός μεν να κατακάθονται τα τυχόν στερεά εναυαρημάτα, αφ' ετέρου να είναι δυνατή η απόληψη όλου του προϊόντος. Ένα από τα υπόληνα («του Τηγανίτη») είναι κιπτό, διαστάσεων 3.50×2 μ. και βάθους 1 μ. Τα «πατήματα» καθόδου έγιναν με προεξόντες από την τοιχοποιία επιμήκεις πέτρες, κατά την συνήθη πρακτική σε αυτές τις κατασκευές. Κατά τα άλλα είναι παρόμοιο με το προαναφερθέντα. Το υπολήνιο στην Καραούλα ήταν μερικώς –τουλάχιστον– σκεπασμένο με μεγάλους και δυσμετακίνητους, αδροδουλεμένους πλακοειδείς λίθους.

Διπλά από κάθε πατήμαρι βρίσκεται και το λίθινο κάτω μέρος της γαλεάργας, η οποία είναι το ποποθετημένη σε θέση τέτοια, ώστε να ελαχιστοποιείται ο κόπος μεταφοράς των στεμφύλων από το πατημάρι. Η γαλεάργα είχε, σε γενικές γραμμές, την μορφή και την λειτουργία των ελαιοπεστηρίων με ορθογώνια «τσουπία», τα οποία χρησιμοποιούνταν μέχρι και την δεκαετία του 1950. Σπήν ρυμβοδημήμη λίθινη βάση συμπιέσεως, συνήθως διαστάσεων 2×1 μ. και πάχους 0.30 μ., ήταν προσφερμένη ορθά μία έξιλη πλάσημη κατασκευή. Στην οριζόντια δοκού του Πήταν διανοιγμένη κοχλιώτική οπή, από όπου περνούσε η έξιλη «βίδα» με την οποία γίνονταν η συμπίεση των στεμφύλων. Η βίδα περιστρεφόταν με την ανθρώπινη δύναμη και την χρήση κινητού μακρού έξιλου στελέχους, της γνωστής στην Χαλκιδική ως «μανέλας». Ενα περιφεριακό αυλάκι στην μέση του ρύμου της βάσεως, συγκέντρων το γλεύκος και το οδηγούσε στο υπόλινο της γαλεάργας. Ο τύπος αυτούς της γαλεάργας φαίνεται να έλκει την καταγωγή του από τους χρόνους της Ρωμαιοκρατίας και εκτοποιήθηκε από τις αντιστοίχες μεταλλικές βιομηχανικές κατασκευές του 19ου αιώνα.

7. Βέρια Ν. Σύλιτσας Χαλκιδικής. Ζεύνος παλαιοχριστινικών ληνών, αργικώς για παραγωγή οίνου και ακαλούθως αποκειπτικά ελαιού (ΑΙΚ. Τσανανά).

Το υπολήνιο της γαλεάρας ήταν πολύ μικρότερο και ρηχότερο από το αντίστοιχο των ληγών. Σε μία περιπτώση βρέθηκε και μια δεύτερη παρακείμενη σκαπτή «δεξιμενή», παρόμοια με το υπολήνιο, την οποία χαρακτηρίζουμε, με συμβατικό όρο και πάλι, ως «δεξιμενή αναμονή». Θεωρούμε ότι χρησίμευε για την προσωπική απόθεση του περισσευόντος γλεύκους στο υπολήνιο, όταν οι μεταφορείς προς τον πιθεώνα καθιστέρουσαν και η παραγωγική διαδικασία δεν έπρεπε να διακοπεί. Αντίστοιχης δεξιμενής είναι πολύ συνηθισμένες σε συγκροτήματα ληγών, γειτονικών προς το Αλάγιν περιοχών. Η υπαρξή περισσότερων του ενός υποληνίου για κάθε ληγόν υποδηλώνεται και από την φράση των Γεωπονικών:

«Δεῖ δε ευθὺς τῶν γιγάρτων ἐκ τῆς ληγοῦ ἀφαιρουμένων, τὴν ληγὸν καὶ τὰ υπολήνια σαροῦν, καὶ σπογγίζειν θλαττίψις ὑδατί ἡ ἀλμή, καὶ θυματίζειν».

Θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι η μηχανική συμπίεση των στεμφύλων δεν ήταν πάγια πρακτική σε όλα τα κτήματα. Σχετικό είναι και το παραπάνω απόσπασμα από τα Γεωπονικά (κεφ. 13, Ανατολίου):

«Τά στέμφυλα, τουτέστι τά γίγαρτα, μετά τὴν τοῦ γλεύκους ρύσιν ἐκβλητέα παραχρήμα, καὶ εἰς πίθους εμβλητέα, καὶ καταπατέα. Ή γάρ ἐκ τούτων τριών, ἣν ἐπηγωρίως καλούνται θάμναν, οὐκ ἀδέξ πόμα τοις ἄγριοις γίνεται, αὐτά τε λοιπάν τά ἐναπομένοντα γίγαρτα ικανήν τροφήν παρέξει τοῖς ἀλόγοις».

Όπως προανέφερα, ο μελετηθέντες ληνοί του Αλαγίου βρίσκονται εκτός του σημερινού οικισμού και σε θέσεις όπου δεν έχουμε ενδείξεις αρχαίων εγκαταστάσεων. Θα πρέπει να βρίσκονταν σε περιοχές αμελόφυτες. Στοιχεία στε-

γάσεως των συγκροτημάτων δεν έχουμε: πιθανότατα ήσαν ασκεπή, ή τοποθετούσαν κάποια πρόχειρη στέγη (καποίο φρουρτζάτον), κατά την περίοδο της χρήσεως. Έχουμε όμως ένα καλό μεταγενέστερο παράδειγμα (16ος-17ος αι.) στον Κουρσαμάρι του Αλαγίου, όπου εντοπισθήκε συγκρότημα τεσσάρων κτιστών καμαροσκεπών ληνών (Αιγ. Κ. Μιλοποταμιτάκη).

Τα συγκροτήματα που μας απασχολούν θα μπορούσαμε να πάψουμε ότι «αποπνέουν» ένα αισθήμα ασφάλειας, καθώς είναι διεσπαρμένα γύρω από το χωριό, προφανώς μέσα στους τότε απτελώνες. Τούτο, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα συγκροτήματα τα οποία λειτουργούσαν μέχρι και τον 20^ο αιώνα στα στενόχωρα σπίτια του Αλαγίου, και τα άλλα που επισκέφθηκα στον γειτονικό και εγκαταλελεύμενό (τουλάχιστον από το 1834) οικισμό Ρούμια. Αναφάλεια «αποπνέουν» και τα εντυπωσιακά παπτήρια που ανασκάφηκαν στην γειτονική Παλιόχωρα, στα οποία θα λέγει κανείς ότι μόνο η προστασία του παρακείμενου κάστρου επέτρεψε να ξεμπίσουν και να αναπτυχθούν πάνω στον ίδιαν κόγχι για την περίπτωση βράχου, μακριά από τις γαλεάργες τους.

To «αίσθημα ασφάλειας» που προανέφερα, σε συνδυασμό με ελάχιστα δείγματα εφυαλωμένης κεραμικής που εντοπίσαμε, μας οδήγησαν να θεωρήσουμε τους ληνούς του Αλαγίου έργα του 14ου αιώνα.

Κατά τον 16^ο αιώνα φαίνεται ότι άρχισε η συστηματική παραγωγή ταΐσουρου, τουλάχιστον στο Αγιόν Όρο, η ανάγκη παραγωγής του οποίου, κατά τη γνώμη μου, διαφοροποιήσε ουσιαστικώς τόσο την διαδικασία παραγωγής του οινού όσο και την ποιότητά του. Τούτο διότι, για την εξυπηρέτηση των νέων αναγκών παραγωγής, ο ρωμαϊκός ληνός αντικαταστάθηκε από την μεγάλη έμπνινη παραβούτα, μέσα στην οποία

Β. Βερία Ν. Σικατών
Χαλκιδικής. Λεπτομέρεια
του ενός υποληνίου
της εικόνας 7 (Αιγ. Τσανανά).

9. Σχεδιαστική αποκατάσταση της γαλεγράς στην Μονή Ζυγού.

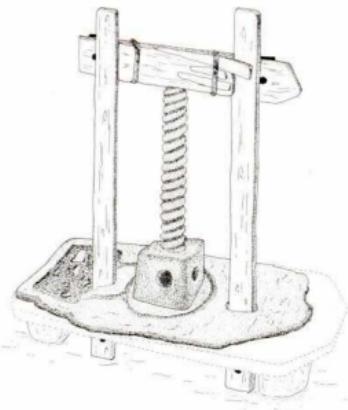
φυλάσσονταν τα στέμφυλα μέχρι να ζυμωθούν και να γίνουν κατάλληλα για απόσταξη. Αυξήθηκαν λοιπόν στα μοναστήρια ο ποσότητες των «μαύρων» κρασών, και μάλιστα των μπρούστικων. Το πάτημα των σταφυλών γινόταν πλέον πάνω σε πυκνή παράταξη ορθογωνισμένων δοκαριών, στρωμένων στην οροφή της παραβύτας. Το γλεύκος και τα στέμφυλα έπεφταν στην παραβύτα από τα κενά μεταξύ των δοκαριών.

Την ίδια πρακτική πρόλαβα και εγώ να εφαρμόζεται στα χωριά της Χαλκιδικής μέρι και την δεκαετία του 1950, αν και η Χερσόνησος δεν είχε συνέλθει ακόμη από το χύτημα της φυλοέξηρας. Από τις παλιές καλές εποχές πρόλαβα μόνον κάποιες τεράστιες «κάδες» (κάδη ονομάζεται στην Χαλκιδική η παραβύτα) που καταλάμβαναν το μισό ισόγειο του σπιτιού, εξυπηρετούμενες από το ανώγειο, καβώς και τις διηγήσεις για τα παλιά αμπέλια και τις παλιές καλές παραγωγές.

Με την νέα πρακτική λημονιόθηκε οριστικά στην Χαλκιδική η χρήση των ληνών ρωμαϊκού τύπου, ενώ στην Κρήτη διατηρήθηκε μέχρι και τον 20ό αιώνα. Να θεωρήσουμε ότι από του κρητικού «συντριπτικού» ήταν η έλλειψη ξυλείας στην Μεγαλόνησο;

Οι αντιστοίχες έρευνές μου στην Χαλκιδική, όπου κατά τον 14ο αιώνα η αμπελοκαλλιέργεια ήταν η δεύτερη γεωργική ενασχόληση μετά τα σιτηρά, δείχνουν διαφορετική πρακτική. Οι ληνοί είναι αβαθή σκαλιόματα πανω σε ριζίμιες πλάκες, μικρά υποληνά, και βρίσκονται συγκεντρωμένοι διπλά στο χωριό ή κάτια από το τειχόκαστρο. Η μόνη γαλεγρά που συνάντησα ήταν «μαρμάρινη» και αναφέρεται σε έγγραφη διαθήκης του 1273, όταν φυλασσόταν μέσα στην καθέδρα αρχοντικού κτήματος στην Ορμύλα. Αν λάβουμε υπόψη την δραματική πολιτικοστρατηγική κατάσταση της Χαλκιδικής κατά τον 13ο και 14ο αιώνα, καταλαβαίνουμε αμέσως τι σημαίνει αυτή η χωροθέτηση των μεσων παραγωγής του πολύτιμου προϊόντος:

Ως προς την τεχνολογία παραγωγής του ελαιολάδου έχουμε να παραπρήσουμε ότι οι σχετικές πληροφορίες των Γεωπονικών είναι ελαχι-

στες και εξαρτημένες από τα όσα αφορούν την παραγωγή του οίνου. Επιπλέον φαίνεται ότι δεν υπήρχε καμία ουσιώδης τεχνολογική εξέλιξη μετά τις ελάχιστες βελτιώσεις της ελαιουργικής τεχνολογίας που επήλθε κατά την ελαιοπαραγωγό έκρηκτη της Ρωμαιοκρατίας, ίδιως στην ελαιοπαραγωγό ζωνη της βόρειας Ελλάδας.

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο η επεργασία του ελαιοκαρπού ακολούθησε την ισχύουσα πρακτική: εκσάρκωση του καρπού σε κυπελλοειδείς λίθινους τραπέτους, μέσα στους οποίους περιστρέφονταν, γύρω από κάθετο άξονα, ζεύγος λίθινων μαλολίθων φακοειδών διατομής. Η κυρτή (εξωτερική) επιφάνεια των μαλολίθων έφερε πυκνές χαράδρεις κατά την ακτίνα, κατ' αντιστοιχία προς το κοίλο εσωτερικό του τραπέτου, με αποτέλεσμα να μην συνθίβεται ο ελαιοπυρίνας και να μην υποβιβάζεται η ποιοτήτα του παραγόμενου ελαιολάδου.

Ακολούθως η έκλιψη των στεμφύλων, η οποία πρέπει να γίνοταν με μία από τις ακόλουθες μεθόδους:

α) Έθεταν τα στέμφυλα σε έναν επιμήκη, μισογεμάτο τρίχινο σάκο, τον οποίο κρατούσαν τε-

10. Οι δύο γαλεγρές στην Μονή Ζυγού.

ταμένο από τα δύο άκρα και τον συνέστρεφαν πάνω από έναν σκαφεοδήλη ληνό, όπου έρες το ελαιόλαδο.

β) Εθεαντα στέμφιλα σε έναν μικρό τρίχινο σάκο, τον οποίο τοποθετούσαν πάνω στον ληνό και τον πατούσαν είτε με γυμνά πόδια, είτε με τις κρούπες (ξυλοπάσσουσα).

Τον ίδιο σάκο μπορούσαν είτε να τον συμπίεσουν στην γαλεάγρα, είτε να τον συμπίεσουν τοποθετώντας τον κάτω από την μέση ενός επιμήκους ισχυρού «έλυου», το οποίο λειτουργούσε ως μοχλός δευτερου είδους.

Σε όλες τις περιπτώσεις και κατά διαστήματα έριχναν στον σάκο ζεστό νερό για να διευκολύνουν την απόλυτη του μεγαλύτερου δυνατού πουσσού ελαιολάδου.

Ωστόσο σε άλλη έκδοση των Γεωπονικών (Λειψία 1781) διαβάζουμε: «Μετά δὲ τὴν ἄλησιν (των ελαῖων), σκαφάς μικρὰ τὸ ἀλόθρεν μετάφερε εἰς τὴν λόνην, εἴτε ἐπίθιμες βάρος ἐλαφρὸν καὶ μὴ βιαιὸν». Η διαδικασία αυτή παραπέμπει στο σημερινό παρθένο ελαιολάδο.

Η κοινή ελαιουργική και οινοποιητική ορολογία δημιουργεί προβλήματα στην ερμηνεία των σχετικών αρχαιολογικών ευρημάτων. Αναμφισβήτητη η ανάγκη σχολαστικής καθαρίστασης στην διαδικασία της οινοποιησης προϋπόθετε την αποφυγή χρήσεως των ληνών οινοπαραγωγής και για την παραγωγή ελαιολάδου. Όμως ένα ζεύγος εξαιρετικής κατασκευής ληνών ρωμαϊκού τύπου, στην προαναφερόμενη Βρύα της Χαλκιδικής, μετατράπηκε σε ληνό ελαιουργείου (εικ. 7-8), λιγό πριν από την οριστική διακοπή της λειτουργίας του κατά το β' μισό του 6ου αιώνα μ.Χ.

Οι βαρβαρικές καταδρομές του 6ου-7ου αιώνων φαίνεται ότι ανέστειλαν την ελαιοκομική δραστηριότητα, τουλάχιστον στην βόρεια Ελλάδα. Η επανδρώση συστηματικών ελαιώνων φαίνεται να σχετίζεται με την αναδιοργάνωση του αθηναϊκού μοναχισμού κατά τον 10ο αιώνα. Πληροφορίες για την σχετική τεχνολογία αυτής της περιόδου δεν έχουμε. Όμως ο 14ος αιώνας μας παρέχει κάποια στοιχεία.

Στο μέσον της βόρειας όχθης της λίμνης Βόλβης (Νομός Θεσσαλονίκης) υπάρχει ένας εκτεταμένος και πυκνός θαμνώνας αγριελαών, προφανώς κατάλοιπο παλαιού εγκαταλειφθέντος συστηματικού ελαιώνα. Στην μέση του ελαιώνα βρίσκονται τα ερείπια ενός υδρόμιλου, με την κεραμοπλαστική αναγαρφή της έπους ανεγερεώντας αντιστοιχόυσα στο 1324/1325. Από την συντομητική ανασκαφή έρευνα που έγινε εκεί, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για υδροβιοτικό ελαιουργείο.

Ο όρος που χρησιμοποιούνταν για τα συγκροτήματα παραγωγής λαδιού, ήδη από τον 4ο αιώνα μ.Χ., ήταν «ελαιοτρίβειον», όρος καταγράφομενος διαχρονικά και χρησιμοποιούμενος μέχρι σήμερα. Όμως, κατά τον 14ο αιώνα καταγράφεται στην κεντρική Μακεδονία και ο όρος «τζιμπλαρείον» (=ελαιοτρίβειον) και έχουμε αναφορά «περὶ τῶν ἀμμώδων ἥταν ελαιοποιῶν τῶν λεγομένων τζιμπλαρίων καὶ καπτήλων». Οι όροι αυτοί οώμας ληγομονήθηκαν πολύ νωρί.

Στην προαναφερόμενη αθωνίτικη Μονή του Ζυγού ερεύνησα ένα πλήρες ελαιουργείο του 16ου-17ου αιώνα, το οποίο λειτουργούσε στο τόπο ερειπωμένου μοναστηριακού συγκρότημα και μας δίνει

πολύ καλή εικόνα της ελαιουργικής τεχνολογίας και πρακτικής, όπως είχε διαμορφωθεί ήδη κατά την μέση Τουρκοκρατία. Στην μέση επιμήκους στεγαδανού χώρου τοποθετήθηκε ελαιόμιλος. Πρόκειται για μία ευρεία και οβαδή τραπητή, πάνω στην οποία περιστρέφονταν περι κάθετον άενα, δύο ελαιρίων, κουλούροκωνικές μιλόπετρες (εκ των οποίων βρέθηκε τη μία, εικ. 6). Ο ελαιοκαρπός συντριβόταν μαζί με τον πυρτίνα του. Η περιστροφή του μιλού θα μπορούσε να γίνεται από άνθρωπο ή από ζώα. Στην μία ακρη του ίδιου χώρου βρίσκεται η μαρμάρινη βάση της γαλεάγρας, ενώ στην άλλη ακρη βρέθηκαν τα κατάλοιπα της εστίας όπου ζέσταιναν το νερό.

Τον ελαιοκαρπό τον αποθήκευαν σε διπλανό μαρμαροστρωμένο χώρο, όπου πρέπει να φυλασσόταν μέχρι να «ωριμάσει», δηλαδή σχεδόν να σαπίσει, κατά την πρακτική που συντιθέσταν στην Χαλκιδική μέχρι και το α' μισό του 20ου αιώνα. Όπως είναι φυσικό, οι οξύτητες του λαδού αυξάνονταν υπερβολικά, με αποτέλεσμα τα μάρμαρα του δαπέδου να είναι καταστίκτα από μικροδιαβρώσεις σε σήμα ελαιοκαρπού.

Αλλά μία γαλεάγρα λειτουργούσε σε γειτονικό κτήριο, η οποία είχε αντικαταστήσει παλαιότερη, απλούστερη κατασκευής (εικ. 10).

Παρόμοιες κατασκευές υπάρχουν πάμπολλες στο Άγιον Όρος, παραπεταμένες μετά την αντικατάστασή τους, κατά τηλή του 19ου αιώνα, από «μοντέρνο» εξοπλισμό.

Wineries and Olive Oil Mills in Medieval and Ottoman Greece

Ioakeim A. Papageorgios

The cultivation of vines and olives are among the oldest in the Greek land. During the age of Roman rule an extensive cultivation of these plants is observed, whereas the cultivation methods and the production technology both of wine and olive oil is improved.

In the medieval period grapes continued to be crushed in grooved and trough like receptacles, a phase occasionally followed by a mechanical pressing of the grape rags.

In the sixteenth century the earlier winepress was replaced in many regions by a large wooden device, in which the grapes were crushed and their rags were stored until they would be fermented and become appropriate for distillation.

In olive oil production the essential technological progress seems to have stopped after the few innovations in the olive oil technology introduced in the years of Roman occupation, when the olive oil production was boosted, in northern Greece in particular.

During the Early Christian period the processing of olive crop followed the prevailing practice: a pair of rotating millstones of lentoid cross-section was crushing and pressing the olives, the rags of which were then mechanically compressed.

The common terminology of olive oil and wine production used in the literary texts creates problems in the interpretation of the relevant archaeological finds. The barbaric invasions of the sixth and seventh centuries AD seem to have discontinued the olive oil producing activity at least in northern Greece. The reestablishment of systematic olive groves in southern Macedonia seems to be related with the reorganization of monasticism on Mount Athos in the tenth century.

A water-driven olive oil mill of 1324/1325 has been located in Volvi, Thessaloniki, whereas a fully equipped olive oil mill in the Athonite Monastery of Zygos, dating from the sixteenth to seventeenth centuries, has been researched and recorded. It is a characteristic example of the olive oil technology and practice already prevailing in the middle period of Ottoman rule.